

ФЕДІР ДУДКО

**ОТАМАН
КРУК**

ОПОВІДАННЯ

1 9 4 6
АВГСБУРГ

*ФЕДІР ДУДКО:
ОТАМАН КРУК*

ФЕДІР ДУДКО

ОТАМАН КРУК

ОПОВІДАННЯ

ВИДАННЯ ТРЕТЄ

АВГСБУРГ 1946

**Herausgegeben mit Genehmigung
der Mil.-Reg. Deutschland
Nachrichtenkontrolle 8. 46.**

Друкарня С. Слюсарчук Мюнхен

I.

Вбік від того місця Десни, де вона, плутаючись серед зелених просторів чернігівської землі, ріє стрімкі високі кручі, на краєчку глибокого провалля, порослого густою віковою дібровою, стояв донедавна старий козацький монастир. Коли було ви переправлялися під Суярчиними хуторами перевозом на правий беріг ріки і виходили на кручу, ви натрапляли на широкий, у кучерявих вербах шлях, що біг до вкритої туманною сизиною темної стіни задумливих чернігівських борів. Приставивши руку до очей і вглянувшись туди, ви могли помітити над сизим гребенем тих борів золоте мерехтіння далеких хрестів. То і був Миколаївський старо-козацький монастир.

Тисячами протоптаних стежок побожно сходився до нього з усіх сторін старої Гетьманщини український люд на прощу. З Борзни, із Сосниці, з Батурина, Корона, Конотопа, Ніжина, Глухова, Путивля, з далекого Стародуба і Новгородка на Сіверщині — з усіх кінців подесенщини і задесенщини від ранньої весни до пізньої осені тягнулися до нього довгими низками богобоязні прочани. А раз на рік, на Спаса, зїздилася туди на ярмарок ціла Чернігівщина.

Не тільки монастирські гостинниці, а всі подвір'я, майдани, узлісся навколо монастиря — усе заповнене було тоді возами й людом. А на зеленому майдані перед монастирською брамою не було де голці впасти. Роївся, товкся народ коло розставлених на ньому білих наметів, в яких ченці продавали усе, чого тільки душі

забагнеться: найкращий на всю подесенщину пахучий липовий мед, медівники, маківники, сластьони, пряники, кавуни, запашні дині, винні яблука, грушки, сливки, хлібний квас із родзинками, від якого так приємно шпигало в носі, мистецьки різані з дерева ложки, іконки, дудки, свищики-коні, поливані миски, куклі, глиняні півники — чого-чого тільки не було там, у тих ятках і шатрах!

Старий козацький Миколаївський монастир! Хто на Чернігівщині не знав Миколаївського старо-козацького монастиря?

Вилискуючи білими мурами на сонці, купаючи верхи своїх розкішних, чудернацьки вигнутих бань у небесній голубині, обгорнений задумою старої темно-зеленої діброви, гостинно розчиняв він свою широку, з заліза ковану браму перед кожним, хто в замилюванні до рідної старобини приїздив туди оглянути рідкі пам'ятки української давноминувшини.

А було чим попишатися старому монастиреві. Поважний чернець у клобуку, що показував прочанам монастир, що-разу перед оглядинами звертався до них із такими словами:

— Стара й на весь край славетна наша обитель. Усі гетьмани козацькі, все імените козацтво городове і запорозьке подбали свого часу про те, щоб піднести велич і славу монастиря та передати свої імена на вічний спогад чесній братії і всьому миру християнському.

Після цього він водив прочан по монастирю, і кожен, хто уважно слухав його пояснень, знав про цей монастир ось що:

Високу вежу над брамою з дорогими дзвонами, литими наполовину з міді із сріблом, побудував великий добродій монастиря гетьман Богдан Хмельницький. Із

сторожевих вікон цієї вежі було видно цілу околицю так далеко, як далеко може сягнути своїм зором птах, злетівши високо над землею, а чистий, оксамитово-ніжний переспів монастирських дзвонів чути було по всіх селах і хуторах навкруги, ба — навіть тихої погоди ген-ген далеко аж по той бік Десни. Хмельницький опасав також навколо монастир міцними мурами з бойовими гніздами й нижами і повісив у великій монастирській церкві золоте, тонкої волоської роботи паникаділо.

Лівобережний гетьман Самойлович подарував монастиреві старовинну бібліотеку з архівом і в пам'ять по собі поставив у нижі головної церкви кований срібний ковчег, майстерно оздоблений орнаментом, із масивними, прегарно зробленими підставками і ручками із щирого червоного золота. На золотій, тонко різбленій по цілому полю таблиці на віку ковчега зробив він напис:

„Божою милостію гетьман Іван Самойлович з усім чесним козацтвом в літо від Р. Х. 1677 на вічний дар святого Миколая Мирлікійського козацькому монастиреві“.

Мазепа перебудував головну церкву і вивів нові пишні бані над усіма вежами й церквами монастирськими. У головній церкві поставив він дорогий, із кипарису різаний іконостас з гербом своїм над царським входом.

Гетьман Скоропадський дарував монастиреві кивот із срібла з великим образом патрона монастиря — архієпископа Миколи Мирлікійського в золотих шатах. Безліч райдужних самоцвітів, кривавих рубінів, білих перел і зеленкуватих смарагдів прикрашало одіння святого, а поздовж усього образу подвійною рямкою пе-

ремежалося велике каміння, опалів, сапфірів, діамантів і фіолетових аметистів.

Гетьман Апостол Данило дарував чаші золоті на престол, старовинну, в золотій оправі, іноками київської Печерської Лаври писану євангелію, дорогоцінні ризи з золотої і срібної парчі та шовковий антиміс із найтоншої пурпурової персіяньської тканини, багато орнаментований золотим і бісеровим шиттям, із українським написом по краях.

І цілий ряд інших гетьманів та старосвітських родів козацтва городового й запорозького: Товстолісів, Домонтовичів, Дорошенків, Мокриєвичів, Суховієнків, Часників, Марковичів, Гамаліїв, Карпик, Забіл, Судієнків і їм же ність числа — багато постаралися для прикраси монастиря жертвою різних висококоштовних, тонкої мистецької роботи стародавніх річей на пам'ять по собі і в поучення прийдешнім поколінням.

Але найбільшою святинєю і найціннішою пам'яткою всієї обителі, яку, як дорогу реліквію, беріг старий монастир, був величезний, по обидва боки просторої монастирської брами розмальований образ давнього козацького письма. Кожен, хто переступав поріг монастирський, мимоволі зупинявся і довго простоював перед цим образом, обхоплений почуттям розчулення та побожної пошани до рідної старовини.

Був то образ пекла і раю.

Усю праву сторону брами займав образ пекла. На величезному просторі посеред диких скель і урвищ горіла червоним полум'ям смола і в ній пеклися грішники. Високими кривавими язиками здіймався вгору вогонь і лизав з усіх боків загнану туди отару засуджених на вічні муки людей із повними розпуки, страждання і каяття обличчями. Кого-кого тільки не було там: архиєреї, ченці, князі і царі в золотих коронах,

блудниці з голими тілами, лихварі, ненажери, зрадники, брехуни, невіри, скупарі, лиходії, розбійники, ошуканці і багато, багато іншого грішного люду. Посеред них на найвиднішому місці стояв апостол Юда, а коло нього якийсь грішний митрополит із схрещеними на грудях руками. Чорні постаті рогатих володарів пекла з блискучими, налитими злорадством очима, в яких відсвічувалися відблиски пекельного вогню, з закрученими хвостами, цапиними борідками і ратицями на ногах — господарили коло грішників. Вони кололи їх залізними вилами, били дротяними канчуками, пекли в гарячій смолі, виривали кліщами язики зрадникам, примушували брехунів лизати розпечені сковороди і чинили інші, не знати ще які страшні й нечувані речі. Чадний дим густими багряними стовпами здіймався вгору і ніс до неба даремні благання та зойки із страшного місця плачу й скреготу зубовного. В густих хмарах, що весіли над пеклом, палахотіла кривава заграва величезної пожежі — і було моторошно очам дивитися на неї.

За червоними хмарами кривава барва бліднішала і поволі переходила на середину склепіння в блідорожевий тон, на якому вирисовувалися великі постаті чотирьох ангелів із розпростертими величезними крилами. Довгими сурмами, зверненими на всі чотири кінці світу, сповіщали вони про настання страшного суду.

З вершини склепіння блідорожева барва починала голубіти і переходила на ліву сторону брами в чисту небесну блакить. Легкі білі хмарки, як човники в чистому морі, плили у високості над великим райським садом. Розлогі дерева кидали тінь на ніжну шовкову траву і красувалися своїми золотими й червонобокими овочами. Чепуристі пави, як гарні молодіці, порозпу-

скавши хвости, гордо походжали по саду, пишаючися своєю вродою. Повні соняшники світилися золотом на сонці. В затінку дерев лежали на траві тигри й льви і спокійно поглядали на зелену галяву посеред саду, на якій безжурно веселилися праведники.

На цій галяві стояв довжелезний стіл, накритий білою скатертиною із стародавнім українським вишиттям здовж по краях. На столі було наставлено силу всякого печива й питва, як на великодніх розговінах, і круг нього сиділи праведники. Передній, ближчий до глядача край столу по театральному був не зайнятий. Зате здовж інших трьох сторін густо засідав чесний народ і живився чим Бог послав. Полумиски із сливами, з медом, з яблуками, кавуни, дині, полив'яні миски з ковбасами, різним печивом і варевом від краю до краю заповнювали стіл. Тут і там стояли збани з варенухою, а кілька боклаг струїли оковиту в підставлювані чарки, підогреваючи радість у серцях праведників.

В середині за столом сидів Христос. Перед ним стояло на столі печене порося з крапанкою в зубах і паска. З одного боку Христа — ученики його, з другого — сивоусе козацтво. За ними в обидва боки сиділи інші праведники. Кілька сліпих кобзарів і лірників примостилося по боках столу на траві і грали на лірах і бандурах. А на муріжку під райською яблунею в широченних червоних штанях і в пишно розшитих білих сорочках, хватсько повіваючи козацькими чупринами, рвало підборами землю кілька веселих запорожців.

Дуже старий був цей образ. Від часу в багатьох місцях на ньому повилущувалася вже фарба, а на лівій стороні, там, де був рай, уздовж цілого образу заціловано було широку смугу на висоті, до якої сягали людські вуста. Проте навіть на думку не спадало

нікому його поновлювати. Цінуючи всяку пам'ятку минувшини, монастир з особливою святістю беріг це стародавній, дуже шанований народом образ, що дійшов до наших днів у своїй непорушній, первісній красі.

Чи дивниця було бачити, як раз-у-раз підводив до цього образу своїх онуків якийсь сивоусий козак і задесенщини, в якого жили ще в пам'яті оповідання староминувшини, показував їм рукою на рай і поучав:

— Бачите, діти — це прапрадіди наші образ цей малювали. Подивіться — то предки наші благочестиві в раю веселяться.

І дивилися нащадки на старе мальовило, і святою пошаною до давнини проймалися їх молоді серця.

II.

Другий рік уже живе на послуху в монастирі молодий інок Павло.

За цей час незлічимо число разів доводилося проходити йому монастирською брамою, незлічимо число разів пробігали очі його здовж потемнілих фарб старого образу раю, але ніяк не може він звикнути спокійно дивитися на похмурі обличчя сивоусих предків. Що-разу, як тільки погляне на них, у молодій палкій увазі його встають живі образи сивої давнини.

В якійсь солодкім тумані ввижається йому колишнє кипуче життя, уявляються живими ці померхлі обличчя, він чує гомін навкруги, чує рух, скрипіт возів, шарварок, гуркіт далеких гармат, бачить, як в'ється курява під копитами козацьких коней, ловить вухом брязкіт зброї, звуки великих закликів до боротьби — і тремтить серце в брата Павла, і повно запалу в його молодій душі, і ломляться груди від кипучого палкого юнацького завзяття...

Озирається брат Павло навколо, і горять вогнем його молоді блискучі очі.

Але враз застигає було на місці і тяжкий сум налягає йому на душу: те саме сонце, що й колись світило, ті самі бори шумлять, що гомоніли верховіттям над головами його предків, та сама земля навколо, по якій ступали їхні ноги — а життя нема. Тихо, мертво навколо. Як на цвинтарі. Глухі мури, мовчазне каміння, німі плити, ікони, хрести, кивоти, келії.

І дивиться у стосотий раз брат Павло на сивий козацький вус на образі й у стосотий раз питає себе:

— Невже ж, невже отак і померло все навіки?

Мовчить усе навколо. Непорушно висять тяжкі сиві брови над старими козацькими очима, застигла в своєму русі весела купка січовиків, що безжурно садить гопака під райським деревом, і лише всміхнені очі старого рубаки, що сидить обіч Христа, лукаво дивляться на брата Павла й гостро проймають його якоюсь дивною загадковістю.

Глухо гуде під склепінням стримана хода прочан. Зітхання, шепоти. Побожне цмокання наївних простодушних вуст.

Павло озирає людей і з тяжким сумом відходить.

Але куди не піде, куди не озирнеться — звідусіль віє на нього віковим сумом. Чи на срібний ковчег погляне, чи на старі козацькі корогви, чи на шведські гармати, що в чорних пащах своїх на монастирському подвір'ї таємниче ховають німу славу минувшини — той самий запит наvertsється на думку й настирливо товчється у гарячій голові його:

— Чи вже-ж отак і пропало все навіки? Чи вже-ж навіки?

Безнадійно махає він рукою і йде шукати свого побратима, брата Кирила, щоб у сердечній розмові з ним придушити нестерпний біль.

З того часу, як за „мазепинський дух“ його і брата Кирила звільнили на три роки із семінарії і з наказу владики Антонія заточили на послух до монастиря, вони немов поріднилися. Монастир злучив їх. Не було ні одної думки в брата Павла, якої б того ж дня не знав брат Кирило. Ні одно бажання брата Кирила не було невідоме в ту ж мить Павлові. Монастир із німою тишею своїх старовинних мурів і глухих переходів, із

таємничим гомоном вікових дубів і шепотом високих сосен, із мовчазними стародавніми написами, іконами, поставцями, паникадилами — обгорнув обох їх романтичною задумою і занурив у солодкі спогади минувшини.

— Що, Павлику, знову сумуєш? — питає Кирило.

— Не можу, брате... Повіриш — не можу... Сил нема.

— Та що вже казати — добре знаю... А ти малюй свої ікони. Малюй і забудеться...

— Не сила, брате. Вже і ключар на мене гнівався, вже й ігумен кликав, грозив владиці скаржитися — коли ж не можу. Розумієш?.. Ну, що ж — хай скаржиться Піду з монастиря. Покину й піду собі...

— Куди? — питає брат Кирило.

— Куди? А хіба я знаю, куди? Великий світ навколо... Піду до моря, за море...

І в смутній задумі дивиться брат Павло крізь ґрати тісної келії в туманну широку сизину, і рветься душа його кудись далеко, далеко. Куди? Хіба він знає куди?

Раптом пригадує собі щось і говорить:

— До діда Гната на баштан кавуни стерегти піду.

Іноді слухає він поради брата Кирила — береться за пензлі й гарячково починає малювати ікони. Обличчям святих намагається надати він вираз тої старосвітської простоти, що її бачить на лицях старих козаків у брамі, і це йому подекуди вдається. Щасливий тоді брат Павло, тремтить з радощів його серце. Але коли пензель не слухав його, він кидав роботу і швидко, поспішаючи, нікому слова не кажучи, тікав із монастиря.

Куди? Хе, та не куди ж, як до старого діда Гната на баштан!

Біліють молоком гречки навколо, переливаються

жита. Регочуться срібними дзвіночками високі жайвонки в небі.

Павло йде межами, обміжками і широкими грудьми вбирає в себе пахощі поля.

Бджоли в гречках гудуть. Перепеличка десь питькає. Ех, земле-мати!

Зушипяється брат Павло посеред моря гречок і озирється навколо.

Манячать там і сям зелені пасіки. Он Одуденкова, за нею Мокрієнкова... Он туди, попід ліс, простяглася величезна монастирська пасіка. Там отець Хома з братом Терешком, як святі Зосима й Саватій, живуть своїм окремішнім, відірваним від інтересів цілого світу, пасічницьким життям. Не любить їх брат Павло. Завжди поважні, похмурі, мовчазні, діловиті. Як справжні святі. Сумно йому, нудно з ними. Слова живого ніколи не почувеш від них... Туди он далеко пішла Розумієнкова пасіка. А ось і дідів баштан.

Шпарко, випереджуючи одна одну, завзято сціпивши зуби, вискакують напроти нього злющі білі чабанки. Ох, як несуться!.. Ото б на зуби їм попастися!.. Але закримічують свого, соромляться і, ніяково помахуючи кудлатими хвостами, незграбно ластяться до брата Павла.

Він гладить їх по волохатій шерсті і весело йде наперед.

Навкруги на гарячій пухкій землі лежать зелені кавуни — гріють свої череваті боки на сонці. Повні, тверді, тугі, мов мамчині груди, наливаються, стигнуть. Рядками зеленіють огірки в грядках. Довгі опуклі дині беззвучно насмоктують із землі солодкі соки. Бовтухи, дубівки, канталупи, татарки. Таке все знайоме, таке любе Павлові.

Дід Гнат у білих широких штанях, у білій, розхріс-

таній на грудях сорочці, в солом'яному ширококрисо-
му брилі, сидить на ослоні коло буди, латає щось.

— А-а, це ти, сину!.. Здоров, здоров. З чим добрим
прийшов?

— А от ізнов до вас, діду. Хоч із вами трохи ду-
шею спочину.

— А що ж, посидь. Може кавунця із'їв би? Га?

— Спасибі. Теплі вони.

— Там у буді в мене холодні є. Піди, візьми. А хо-
чеш, на грядку йди, диню собі вибери. Там, з того боку,
спілі дубівки є.

— Ні, неохота їсти. Щось дуже в грудях пече.

— О, що ж би то, хлопче? Може тужиш за чим?
Воно в манашому стані вашому не дивота. Від мене
ти не крийся, сміло кажи.

— Та тужу все, діду. Думки мені з голови ніяк не
виходять. Ви знаєте.

— А так, так, сину. Що ж, з Богом не битися. Така
то вже, видно, доля наша нещасливая... Стривай ли-
шень, прийде час, може ще й теє...

— Е-е, діду, тоді прийде, коли вже нас із вами на
світі не буде. А може й зовсім не прийде...

— Ну-ну, не кажи — є ж якась правда на небі?

— На небі, діду? Така ж, як і на землі.

— Е, сиґу, не гріши. Не годиться так.

— Я не грішу. Я тільки кажу, діду.

— Ні, сину, ні... Постривай, поживи, може й діж-
деш іще. Я вже старий, підтоптався зовсім, мені вже
в могилу дивитись треба. А ти... Тобі ще багато на
світі жити. Хто знає, може й доживеш, може й зако-
штуєш іще тої волі...

Брат Павло лягає черевом на траві, підпирає голову
обома руками і дивиться поперед себе. Широкі укра-

їнські лани навколо, блакитний небозвід, далеко на обрії блищить Десна пісками золотими.

— Одного тільки, сину, ніяк зрозуміти не можу.

— Чого, діду?

— Та от того, що ти толкуєш усе. Ну, добре, ну — зостанемося, значить, ми хазяями на своїй землі, як кажеш ти. А як же ж із панами? І вони, значить, разом із нами зостануться?

— Хто, пани? Залезить, діду, які. Своїх залишимо, а чужих — повиганяємо геть чисто, щоб і духом їхнім між нами не смерділо.

Дід якийсь час думає, схилившись над латкою.

— Хм, чудно якось.

— Що, діду?

— Чудно, кажу. Яка ж свобода нам прийде, коли пани знов зостануться? Тут щось не теє, сину... Там, де пани, там свободи, хлопче, не жди. От учителів син наш, панич Левко — той зовсім інакше каже. Вигнати, каже, усіх їх під три чорти треба, і чужих, і своїх, а маєтки їхні, каже, між народом поділити. Усіх вигнати, каже, а землю поділити. Тільки що, — так я собі міркою, — не буде цього ніколи. Як ти їх виженеш? Ну, ще вигнати, скажемо, не така штука. Зібралися громадою, вирішили й вигнали. А вони тобі завтра з військом назад прийшли. Що тоді? Га? То так, каже панич Левко, робити треба, щоб і військо пристало до народу. Що таке, каже, військо? Військо — той самий народ. Так-то воно, так, а як подумаєш та поміркуюєш — зовсім інакша справа виходить. Легко сказати: ось так, мовляв, і так зробити треба. А ось спробуй, зроби!

Брат Павло наставляє вуха й пожадливо хапає кожне дідове слово. І коли той заговкає:

— Панич Левко, кажете? Який це панич Левко?

— А ти не знаєш хіба? Учителів син наш. Ткаченка,

Петра Трохимовича, нашого вчителя, синок. Не чув? В скубентах він, якоїсь високої науки в Києві вчиться. Слідчим, чи що, батько каже, буде колись. Ну, у слідчих чи буде, чи не буде, а що тюрми не мине — це я тобі кажу, сину. Такий там гарячий та запальний — страсть! Становий лютим звірем усе позирає на нього. Сиціліст ти, каже, бісова душе! Не поважав би, каже, старого батька твого — давно б ти мені, каже, на респітантському хлібі сидів. Батька тільки, каже, шкода твого.

Павло довго мовчить і нарешті повертає голову до діда.

— А як би мені, діду, побачитися з ним, з цим паничем Левком? Га? Чи часто він у монастирі буває?

— В монастирі? Ну, в монастирі, хлопче, не знаю, чи здибався б ти з ним. Не то до монастиря, він і до нашої церкви не дуже охочий ходити. Хочеш, перекажу — він до мене не баштан прийде.

— Скажіть, діду. Я сам колись, коли ще вчився, в студенти йти хотів... То скажете йому, діду?

— А чому ж би ні? Скажу. Він тут тобі такого наговорить, що рота роззявиш, слухаючи. А я думав — знаєш ти його. У неділю, чи що, скажу прийти. Хоча ні, в неділю не теє... В неділю пани мої можуть на баштан приїхати. У понеділок хіба? Приходь по обіді в понеділок, буде він тут. О, вже наговорить! О, вже наслухаєшся! То в понеділок, чуєш?

III.

Йшла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів.

М. Хвильовий.

Брат Павло довго лежить і мовчки-дивиться в далечінь. Потім підпирає голову рукою і, не глядячи на діда:

— Оповідайте, діду, щось. Послухаю. Ще щось про старосвіччину скажіть, нуду розважте.

Дід виймає з-за пазухи луб'яну табатирку, постукує легенько по ній пальцем і, набравши щіпку пахучої табаки:

— А що ж би я тобі ще розказав? Га? Усе вже переказав, що знав... Он дивись лишень — заяць як подався. Ач! Он-он, до лісу пішов, бачиш?... Мені навдивовижу: уже й лісів тепер нема, повирубували скрізь, уже й народу розплодилося стільки, що куди не стань, комусь на ногу наступиш, а зайці ще є. От колись, сину, було: куди не підеш — ліс і ліс тобі на кожному місці. Та ще який ліс! Шапка було з голови падає, як захочеш на вершок дерева глянути. Тепер нема й сліду того лісу, хлопче. І якого тільки звіря не було в ньому! І ведмеді, і вовки, і борсуки. А що зайців тих та лісів було — страсть!

— Були й ведмеді, кажете?

— О, що й скільки! Було залізе лахматий у пасіку,

геть чисто всі колоди поперевертає. Якось було — малим іще хлопц'ям я тоді був — сидимо ми з братом Василем, що десь на Таврію подався та там у мандрах і пропав, — сидимо, кажу, балакаємо, як оце тепер ми з тобою, коли чуємо — хмиз хрустить. Хрусь-хрусь, хрусь-хрусь... — лізе щось. Дивимосся: ой, лишенько ж наше — ведмідь суне! Здоровенний, кудлатий такий. Прямцем на пасіку простує...

Дід сильно нюхає табаку. А брат Павло лежить, дивиться на золотий пісок у даліні й бачить, як щось курить за сизим лісом.

— А що то, діду, гляньте? Он там-о, за лісом. Дим чи що?

Дід озирається, приставляє руку до очей, пильно вдивляється.

— То димок — десь пароплав Десною йде... Отож, кажу, він лізе, а ми з Василем причаїлися, сидимо ні живі, ні мертві, від переляку всі памороки геть чисто нам повідбивало...

Чорний димок ліниво повзе вгору. Брат Павло пильно вглядається в нього й лине думками за сизий ліс, до Десни, до того пароплаву, і рветься серце Павлове в грудях, і проситься кудись далеко, на волю, у світи широкі, в таємничі, далекі, незнані простори...

Дід щось говорить, оповідає про ведмедя. Кортить брата Павла спитати, чи їздав коли дід пароплавом, але мовчить, не важиться: розсердиться старий іще, що перебиває часто, оповідати перестане. А Павло ж знає, дуже добре знає, що ведмедем не скінчиться, що дід перейде на щось інше й піде розповідати про часи колишні, про панщину, про чумаків, про козаччину, про Таврію, Азов, Кубань, Туреччину, про Чорне море... Ах, і вміє ж розповісти дід! Так би ось цілий день усе слухав і слухав його. Великий майстер розповісти,

що й казати! От учора, чи коли це — оповідав старий, як на лиман по сіль колись їздив. Ну, що там такого, здавалося б, лиман? Лиман та й годі. А ось же диви — й вуха порозвішував, слухаючи. Або про ту війну турецьку, в якій ногу йому прострілено. Або про ті степи широкі...

Павло лежить, слухаючи.

Ну, що — хіба не вгадав він: ось уже про шведів дід розповідає.

— Старим шляхом отим попри монастир, сину, проходили. Воно й тепер іще коли-не-коли знаходять люди по ровах тих якусь шведську зброю. Років із п'ять тому сам я бачив, як знайшли пастухи стару їхню шаблю. В монастирі тепер, у покоях ігуменових десь переховується.

Брат Павло простягає руку, обсмикує рожеву борідку з конюшини й висмоктує з маленьких білих міхурчиків солодкий сік.

Хм, смашна яка! Не дурно її коні так люблять... А шведи — це правду дід каже. Проходили колись тут шведи. То оце шляхом цим, зпачить, вони йшли?

І бачить брат Павло велику куряву на стародавньому шляху. Скриплять важкі шведські вози, пирхають коні. Он далі за ними шведська піхота йде. Щетиною стирчать мушкети, мигтять на сонці блискучі піхви шабель. Воли круторогі тяжко ступають шляхом — армату везуть. Гей, волики, гей! Цоб! Цабе!..

Кладе брат Павло гарячу голову на траву і дивиться у сизу, задумою поволочену туманну далечінь. Димок над лісом усе ще курить.

І чує брат Павло, як далеко десь м'яким гуркотом гримить за лісом:

— Гур-гурр... Гур-гурр...

То шведські гармати ревуть за Десною.

Вітрець повіяв від Десни.

Брат Павло нюхає вітрець і чує, як шведським порохом запахло в повітрі.

— Гур-гурр... Гур-гур...

А он зеленим полем, низько пригнувшись до луки, птицею козак летить від Десни. В'ється гадюкою довгий червоний шлик над головою, рушниця чорним крилом на плечах б'ється. Он повернуз круто коня, геть до монастиря подався.

А ось із-за монастирського лісу козацький полк виступає. Просто сюди, на баштан прямує. Густо стирчать над ним, як тички в горосі, високі гострі списи. Старий полковник спереду. Сиві козацькі вуса, як у тих, що в монастирській брамі, густі навислі брови... Зелений жупан галунами золотими на сонці блищить...

Шук-шук... шук-шук... — толочать козацькі коні траву. Хе-ге, та ж і швидко як летять сюди! Встати б на ноги, ще, чого доброго, розтопчуть копитами...

Полковник під'їздить і круто осаджує баского коня.

— Гей, діду — поздоров Боже! Кудюю тут на Десну виїхати ближче?

Дід Гнат підводиться, поважно показує рукою.

— А он туди, на оті-о піски держить, пане полковнику. Прямцем на Десну виїдете.

— Сюди просто, діду, кажеш? А чи не показувався часом москаль тут?

— Москаль? Ні, москаля не бачив. Шведська піхота шляхом тим переходила. А москаля не бачив.

— Не бачив, кажеш?.. Хм... Ну, бувай здоровий, діду!

Полковник повертає коня, тисне острогами боки — і полк шумить травою до Десни. Тільки хвости кінські помахають та в'ються довгі хвилясті шлики в повітрі.

— Гур-гурр... Гур-гурр... — гуркотить далеко за Десною. — Гур-гурр...

Брат Павло бачить, як із-за лісу висувається чорна
громова хмара.

Гурр-гуррр...

— Здається дощ, діду, буде.

— Що кажеш? Дощ? А й справді. Треба б піти,
сіно згребти. А буде дощ. О, буде!

Дід встає, бере граблі й іде згребати сіно за башта-
ном. А брат Павло лежить, стежить за чорною хмарою.

— Гурр-гурр... — гримить за лісом.

— Вуд-вуд... вуд-вуд... — кричить десь удод на
шляху.

Вихориться, закруглюється хмара. А чорна яка! Як
вороняче крило.

Все ближче накочується грізна стіна. Пів неба вже
закрила. Притихла, нахмурилася земля. Пташки в стра-
ху летять, ховаються в лісі.

Мигнуло в очах, блиснуло стрілою — і покотився
гуріт у небі.

Все ближче, ближче.

І раптом заколихалося, заметушилося, загомніло,
застогнало все навкруги — і потонуло у безладнім сто-
голосім чуднім зеленім шумі. Блиснула сліпуча вогнева
стріла і хряснуло небо.

О, треба скоріше вставати, до дідової буди хова-
тись!

Брат Павло швидко зривається на ноги і в ту ж
мить серед зеленого завихореного шуму тяжко пада-
ють на землю перші великі краплини дощу. Лоп-лоп...
Лоп-лоп...

І залопотіло все навкруги.

Гуркають, котяться тяжкі вози в небі. Крешуть
вогнем об хмари залізні кінські підкови — блись-
блись... блись-блись... Пророк Ілля тяжким ридваном
своїм їде.

Дід Гнат вбігає до буди. Стріпується, скидає з себе водяні краплі.

— О, добрий дощ! Давно вже його треба було, зеленина почала сохнути.

Мигтить мокра сітка перед очима, січе дощ у солом'яну буду.

Коли серед глухого шуму дощу спалахне раптом полум'я блискавки, дід перехреститься, споважніє і дивиться, як, надуваючи бульбашки, січе дощ по калюжах.

Розколюється небо, з хряскотом падає щось на землю.

— О, вдарило десь близько в лісі! Свята владичице небесна, спаси і заступи... У монастирському борі впало.

І переставляє навіщось граблі з одного місця в друге.

Але не довга літня громовиця. Он уже, поволі стихаючи, захлюпав десь дощ за будою. Он уже й цілком затих він і звідкись, умите, блиснуло ласкаво сонце на землю. Он уже й весело зареготалися жайворони в небі.

— Гур-гур... — гримить іще в хмарах.

Сміється висока веселка. Сорокопуд десь кричить. Зачиргикали веселі горобці на гороховім патиччю.

Як любо! Як весело!

Дід Гнат виносить ослін із буди, сідає і, залатуючи далі стару полотняну сорочку, задумливо затягає старечим голосом:

Курилася доріженька,

Журилася дівчинонька...

Курилася доріженька! Ех, діду, вмієш серце вразити! У саму глибінь, у найчутливіше місце влучаєш.

І брат Павло дивиться збоку на схилену поважну дідову постать і слухає, як він виводить:

Плаче, тужить і ридає —
Козак в похід виступає.

— А що, діду, як думаєте, коли б козаком я був, розрубав би шаблюкою поздовж ворога лихого, що?

— Таке! Та ти ж чернець, тобі хреста в руках держати, а не шаблюку.

— Хреста, кажете... Ох, діду, коли б хрестом можна було зробити те, чого я хочу, пішов би хрестом ворога косити, не подивився б!

Лисніють зелені черева пузатих кавунів на сонці, мов ляком облиті. Блищать дощові краплини в траві, як самоцвіти на образі в Миколи. Мигтять над лісом золоті, чисто вимиті хрести монастирські.

— Скажіть, діду, а вудка є у вас?

— Вудка? А нащо тобі вудка? Що, рибу ловити надумав?

— А піду трохи на Деснище.

— Не піде по дощі на вудку — вода каламутна. Проте йди, коли охоту маєш. Зловиш — принеси: куліш зваримо. Вудка там десь у буді.

— О, добре, діду! Піду. Буде риба на куліш.

Павло бере вудку і йде до старого Деснища. Переходить баштан, присідає коло обміжка й, копирсаючи в землі, шукає хробаків.

А заду за ним старечі груди доспівують:

Дрібні сльозоньки полились,
Щоб доріжка не курилась.

Вогнем, як із горна, пече гаряче сонце. Покіль накопав хробаків та до Деснища дійшов брат Павло, вже й сухо, вже й знов гарячою земля стала.

Спить старе Деснище. Несе свої сонні, тихі води до веселої дочки, до Десни-красуні.

Павло начеплює хробака на гачок і закидає вудку у воду.

Тихо. Риба іноді кинеться, плесне по скляній воді. Розбіжаться широко круги по голубому дзеркалу навколо — і знову мертвий спокій.

Сідає брат Павло на березі, дивиться на воду.

Чайка десь кигикає. Плисковочка ходить берегом понад водою, довгим хвостиком трусить. Он чапля поважно походить в стороні, міряє землю ногами.

Нудно сидіти, — брат Павло прилягає до землі. Лежить, дивиться на поплавець.

Тихо, тихо.

І чує брат Павло, немов щось глухо стугонить під ним. Що це? Неначе десь поїзд далеко залізними рейками мчить. Ні, ні — де, який поїзд? Це земля під ним стогне.

Лежить Павло й слухає. Хробака давно вже риба об'їла, а він не бачить, все слухає.

І чує, як гуде у повітрі, пливе срібними хвилями над ним далекий монастирський благовіст.

— Бумм-бумм — бумм-бумм...

— Благовістять уже? — і брат Павло дивиться на сонце. — Хай благовістять. Я в діда Гната сьогодні гість, я на куліш до діда запрошений.

І пливе благовіст далі через нього, над Деснищем, за Деснище, далеко по той бік, у зелені, вимиті дощем, веселі, чисті простори.

Хай. Він не піде сьогодні до монастиря.

І раптом ввижаються йому розгнівані очі суворого владики Антонія, бачить він ріденьку русяву московську його борідку й чує таку чужу йому орловську вимову жорстких слів архипастирської догани:

— Що ж це ти, хлопче, бунтувати задумав? Проти закону, проти влади, проти царя повстати захотів? Га? Дурним фантазіям волю дав? То отже: або з семинарії забирайся, або йди та поживи в монастирі на пості

Та молитві і, пильно молялись, відпокутуй свій тяжкий мазепинський гріх. Але щоб ні від кого в монастирі ніяких нарікань я на тебе не чув. Зрозумів? Іди.

І щось тяжке, таке тяжке, як навалений камінь, душить його. От і на землю, цю милу, дорогу, рідну землю, налягло воно, душить так само й її. Хрусь-хрусь! Хрусь-хрусь! — чує брат Павло. Що це — ведмідь, про якого розповідав дід? Який ведмідь? Звідки? Це під важким невольницьким тягарем западаються старі могили в землі, ломляться святі дорогі кістки козацькі.

— Бум-бум... Бум-бум... — розлягається навкруги.

— Дзвонить собі... Не піду... Сьогодні я в діда на баштані ночую. А дійде про мене до вуха владики, що ж — явлюся до нього, просто в очі йому все скажу.

І начіплює нового хробака брат Павло на гачок і закидає знову вудку в воду. Сіпнуло поплавець, потягло в глибінь. Смикнув він вудку, блиснуло сліпучим сріблом у повітрі — і затріпотіла рибка у Павлових руках.

О, вже є щось на куліш! Ану ще кілька таких!..

До вечора просидів брат Павло над Десницею, а коли ховалося вже сонце за гребенем лісу, забрав наловлену рибу й поманджав до діда на баштан.

Сидить брат Павло насупроти діда Гната на землі, обхопивши ноги руками, поклав голову на коліна й слухає.

А дід мішає дерев'яною ложкою у казані й оповідає про панщину:

— Ох, сину, що ми вже натерпілися під тим ярмом панським, що вже наруги прийняли — бодай і не згадувати ніколи!

— Дер-дер... Дер-дер!... — сухо рипить десь деркач у траві.

— Пугу-у!... Пугу-у!... — квилить у лісі пугач.

І дивний казковий сновид снується в уяві брата Павла, і хочеться йому сміятися з радощів, і хочеться від суму плакати.

Булькає куліш у казані, клекотить мокрим хлюпанням. Пси, настороживши вуха, лежать коло вогнища, слухають нічної тиші. А дід усе розповідає.

— Ну, тепер, сину, ложку бери, куліш їстимемо.

Сидить дід Гнат на землі, простягає раз-у-раз руку до казана й смачно сьорбає з ложки. Простягає й сьорбає. Щиро допомагає дідові брат Павло.

Ну, й куліш! Та хіба може бути щось смачніше в цілому світі від цього кулішу!

Миготять зорі в небі. Он Віз перевернувся боком. Он Волосожар горить... Он безшумно покотилася зірка, лишаючи по собі довгий блискучий слід — менше одною людиною на світі стало.

Або може хто в цілому світі такий кавун їсть, як оце він тут із дідом Гнатом? Або таку запашну диню-дубівку? Хе, ану-но покажіть такого!

— Ну, а тепер спати, хлопче. Бери рядно, укрійся — над ранок холодно буває.

Пахне свіже, м'яке, як царські перини, сіно. Пахне земля. Пахне свята, тиха, люба українська нічка.

Дід хреститься в бік монастиря, лягає. Але побачив Чумацький Шлях у себе над головою — пригадалася йому давня подорож по рибу в Крим. І ну розповідати...

Але й коротка ж літня нічка! Не чуєшся, як уже на сході і світова зоря займається, як уже й пташка якась рання в полі зацвіркала.

— О, вже й на світ [благословиться! — каже дід Гнат, повертаючи голову до рожевої заграви. — Ану, спати, сину! Та не розпитуй уже нічого, спи!

IV.

Сонце схилялося вже до заходу й довгі темні тіні простяглися від дерев по землі, а Левко Ткаченко усе сидів із братом Павлом під старою розкаряченою дикою грушею в полі й говорив.

— Національне визволення ніколи не може прийти без соціального перевороту, — доводив він Павлові. — Але й сама по собі соціальна революція є такою незрілою, конечною потребою у нас, в Україні, що ми повинні за всяку ціну домагатися її здійснення, як найголовнішої мети нашої боротьби.

Він навів Павлові кілька цифр із статистики, вказав на прогріхи української історії, де спроби національного визволення ніколи не йшли в парі з інтересами широких трудових мас, а диктувалися виключно особистими вигодами провідних верств нашої суспільності, і закінчив:

— Тому все те, що не служить інтересам широких трудових мас, не матиме ніякого успіху і все те, що ви говорили мені, є звичайна романтика, на якій далеко ми не заїдемо.

Брат Павло мовчав, дивився на багато вишиту Левкову сорочку, що робила його похожим на простого сільського парубка, і відчував якесь дивне стурбовання. Те, про що так довго, з таким жагучим запалом мріяв він, що носило його на крилах уяви по необмежених мрійних просторах, тепер, під впливом слів цього красномовного юнака, що базувався в своїх висновках на цифрах, на історії, на дивній якійсь, неві-

домій братові Павлові науці, враз померхло в свої привабливій строкатості фарб і почало замикатис в тісні рамки сухих, бездушних, мертвих науковх формул. Особливо різко відчув він це неприємне чуття коли Левко, раптом стихивши голос і озирнувшись навкруги, нахилився до нього й змовницьки, конспіративно сказав:

— Знаєте що — будемо працювати спільно. У ва у монастирі буває багато народу. Треба використат цю нагоду для поширення серед нього потрібної літератури. Слушайте — я вам дам пачку проклямацій, я розкидаєте там, де я вам скажу. Чуєте? Тільки робит це треба обережно й розумно.

І, не чекаючи, що скаже брат Павло, підсунувся д нього, вийняв ізза пазухи пачку друкованих листків і простягнув їх Павлові.

— Сховайте.

Брат Павло мовчки взяв проклямації, швидко перебіг очима по друкованих, якихось чужих йому, сухих рядках і, вловивши одно тільки — підпис: „Вільна Українська Спілка“, запхав їх до кишені.

— Ліпше, ліпше сховайте! — сказав Левко, дивлячись на різки листків, що визирали з Павлової кишені. — За пазуху ліпше засуньте. Ось так... А тепе слухайте...

І, давши Павлові кілька вказівок, що робити з листками, призначив йому побачення під цією самою грушею на другому тижні, встав, міцно стиснув йому рук і пішов зеленою межею до шляху.

Павло стояв якийсь час непорушно на місці і дивився вслід Левкові. Потім повернувся до дідового біштану, але раптом зупинився, подумав і швидко попростував до монастирського лісу.

Широке свободне чуття, що його весь час носив

собі брат Павло і з ним ішов сьогодні на побачення з студентом Левком, раптом упало з високостів на землю, як падає підстрілений птах. Те, що уявляв він собі, здобуваючи в шумних боях, із міцно стисненою шаблею в руці, з кипучим бурлінням гарячої крові у молодих жилах, тепер звелося до тихої таємної кров'яної роботи, до тихого підточування шашеля в трухлявому дереві.

Низько схиливши голову, підійшов Павло під манастирські мури, проліз риштаком до коровника, прислухався й обережно, боячись комусь попастися на очі, проскочив до своєї келії.

V.

Побачення з Левком Ткаченком було в понеділок, а в середу, саме тоді, коли такий гарячий пил лежить на сонних шляхах, коли так пахне ромашка і такий гіркий полин понад ровами, коли так багато клопоту гомінкому жукові в полі, коли вітрець так ласкаво повіває у прохолоді широкої монастирської брами — саме в цей час наспіла до братії вістка, що владика виїхав на спархію і буде в монастирі.

Заворушилася тиха обитель. Закипіло в ній, як у вулику підчас узятку. Прудко бігають чернечі ноги по кам'яних плитах, шуруються підлоги, мастяться стіни, шкряботять лопати на садових доріжках. Метушня, хапанина.

Брат Павло лазить по драбинах, стирає порохи з іконостасів, чистить старе срібло й золото, вмиває обличчя святим.

— Дивися, сину, щоб усе в тебе, як сонце, блищало! — наказує старий отець Порфир Павлові. — Чув? Постарійся мені. А я вже сам до ігумена піду, просити буду, щоб із владикою про тебе поговорив.

Брат Павло дивиться, як відходить від нього старий отець Порфир, тре шматинною обличчя святому Пантелеймонові і, думаючи про владика Антонія з його ріденькою русявою борідкою і білими пухкими руками, пригадує з усмішкою слова проклямації, що її дав йому позавчора студент Ткаченко:

„... нероби поміщики й товстопузи архиєреї, що прищами сидять на твоїй шиї, трудовий народ“.

Блищить старий іконостас. Вилискують паникадила. Пояснили померхлі обличчя на старих іконах. А в брамі аж сяє козацький образ, аж світить білий вус у старого рубаки-козака, що, весело всміхаючись, сидить за райським столом обіч Христа.

Два дні метушився монастир, а на ранок третього дня урочисто приготувався прийняти в себе високого гостя.

Зраня за Десну, звідки мав надїхати владика, вислано найліпший повіз, запряжений чвіркою баских випасених коней. На дзвіниці два дзвонарі стоять коло старих сторожових вікон, пильно вдивляються в далекий шлях за золотими десенськими пісками. Вся братія зібралася коло брами, стоїть наготові з хрестами, корогвами, іконами, поставцями.

День соняшний, погідний. В небесній голубіні, немов повмивані, пливають білі, чисті, як гусячий пух, ніжні баранці. Дзвінко розлягається в лісі веселий пташиний спів.

Як гарно, як любо!

Стоїть братія, чекає. Настрій урочистий, піднесений.

Враз бовкнув на дзвіниці старий козацький дзвін, заколисав повітря і полився оксамітовим гудінням далеко навкруги. Його підхопили менші дзвони, затоленькали, загомоніли й радісно залилися в чистих веселих переспівах.

Стрепенулася братія. Заколихалися корогви — і похід вирушив із брами назустріч владичі.

Весело моргає золото на парчевих корогвах, мерехтить срібло на хрестах і поставцях, вилискує, іскриться сліпучим блиском дороге каміння на старих козацьких іконах.

Лунають співи. Повзе шляхом попід старим лісом довга чернеча лава.

А сонце пирскає сміхом з чистого неба, регочуться щасливі жайворони в гарячому повітрі, гудуть жуки і бджоли в полі.

На скрутї дороги під темним задумливим монастирським бором зустріла владика братія.

Виліз архиєрей із ридвану, два іподіякони підскочили до нього, накинули йому на плечі довгу лілієву мантию з золотими хрестами, і білі пухкі архиєрейські руки піднялися вгору і, благословляючи, почали виписувати в повітрі знаки хреста.

Поцілував владика старий образ Миколи, привітався з братією і, підтримуваний з боків, попростував пішки до старої обителі під урочистий спів.

Коло святої брами чекали на нього старі, висохлі в постах і добровільному заточенні по темних кам'яних келїях схимники.

Привітався владика із схимниками і вступив під широке склепіння. Ступив кілька кроків і зупинився.

— Ета што? — запитав, встромивши очі в образ пекла, і похмурилось владичине обличчя.

Повернувся архиєрей у другий бік і ще похмурнішим стало його лице.

— Што ета, спрашїваю? — прошипїли владичині уста і гнівом налилися його очі, зустрївшись з усміхненим поглядом старого запорожця, що пильно дивився зверху, з стїни в чужі єпископські очі.

— Старий козацький образ раю, владико! — пояснїв ігумен. — Народом дуже шанується.

Владика скривив уста і злобно всміхнувся.

— Козацький образ? Народом шанується?... Свїчас же замазатъ етат образ, штоп і следа нікакова ат нево не асталось!.. Казацкій образ!

І, гнівно креснувши очима на гордого запорожця, під веселий переспів козацьких дзвонів, пішов далі.

Чисто вимитими кам'яними плитами наблизився він до головної церкви, вийшов старими потемнілими сходами нагору й земно вклонився перед широко відчиненим входом. Піднесли його з боків на ноги старі іноки, і гордо, владно, ступаючи по гетьманських килимах, увійшов у старовинний тихий храм смиренний князь церковний.

Глянув направо, глянув наліво і враз, оббігши очима золото пишного іконостасу, зупинився посеред церкви.

— А ета што? — спитав, дивлячись на золотий, роздвоєний вгорі хрест над царським входом.

— Це герб гетьмана Маз... — і захлиснувся старий ігумен. — Це герб фундатора святаго храма сего, владико, — поправився він.

— Мазепін герб? — і злісною усмішкою перекривилися владичині вуста. — Гербам изменнікоф не места в святых храмах. Я не ввайду в алтарь, пака будет на іканастасе етат изменніческій знак... Убрать сво!

І, круто повернувшись, вийшов.

На дворі зупинився архиєрей.

— Єсть лі у вас здесь церкафь без етих изменніческіх знакаф.

Переглядаються перелякяні ченці, тихо шепочуться помежи собою:

— Церква без цих знаків? Та кажіть же, отці, скоріше, чи є в нас така церква в монастирі? Хіба трапезна?

Взяли владіку під руки й повели до трапезної церкви.

Оглянув архиєрей церкву й почав правити службу.

А тимчасом молодий ігуменський келейник, брат Хома, задихавшись, бігав по цілому монастирю, шукаючи за братом Павлом. Найшов він його в келії.

— Ти тут, Павле? А я шукаю за тобою по всіх усяодах, увесь монастир оббігав... Ігумен мене післав до тебе. Наказано тобі негайно замазати образ у святій брамі й виламати герб гетьманський з іконостасу.

— Що? — зблідши на обличчі, скрикнув брат Павло.

— Те, що чуєш, брате. Владичин наказ.

Павло враз сіпнувся всім тілом і міцно стиснув пальці.

— Не зроблю я цього! Не зроблю, чуєш?

— Павле, владика наказує, — з пересторогою в голосі сказав брат Хома.

— Що? Владика? Це не владика, коли такі накази дає. Це...

Хома швидко затулив йому своєю долонею уста й перелякано озирнувся.

— Ш-ша, хлопче! Що це тобі Бог дав? Про себе думай. Почув би хто інший — гріха не збувся б повік.

— Не виконаю я цього наказу! — рішуче сказав брат Павло. — Не виконаю. Самому товстопузому Каїнові тому просто у вічі сказати можеш. Не зроблю сам і іншим не дозволю. Чув? Я сам до нього піду.

І з цими словами брат Павло захопив грубу суковату палицю, що стояла в куті. Але враз випустив її з рук, обхопив обома руками голову й, нервово затрусившись усім тілом, упав на постіль.

Перелякано вибіг від нього брат Хома й по кількох хвилинах вернувся назад із старим отцем Порфиром.

— Що ж це ти, сину? — приступив до нього отець Порфир. — З глузду зїхав? Вже й наказів нічиїх слухатися не хочеш? Га? Наказ самого владики, розумієш це ти?.. Бери мерщій пензлі та виходь у браму, покіль не дізнався ніхто про це. Чуєш? Не ти відповіси за цей гріх, владичин наказ...

— Не піду! — сіпнув плечем брат Павло.

— Павле! — суворо сказав отець Порфир і в тоні його м'якого, завжди лагідного голосу почув Павло нотки, яких злякався. — Павле, каятимешся, та пізно буде. Іди зараз, кажу.

Брат Павло раптом встав, мовчки взяв пензель і фарби й, не сказавши слова нікому, вийшов із келії.

Довго дивився Павло в усміхнені очі старого запорожця в брамі. Піднесе руку з пензлем і спустить додолу, піднесе — і знову спустить.

Але біжить уже старий отець Порфир, здалека кричить:

— Ну, що там? Уже?

Махнув пензлем брат Павло — і не стало запорожця. Махнув іще раз — і не стало Христа.

Сквапливо, гарячково, з якимсь злобним одчаєм і рішучістю махав брат Павло рукою і за кожним разом усе більше зникало старе мальовидло зо стін широкої монастирської брами. За півгодини від нього не лишилося й сліду.

Зліз брат Павло з драбини на землю, глянув на свою роботу — і раптом, шпурнувши пензель, що духу кинувся з монастиря.

VI.

Два дні пробув владика у монастирі. Усе оглянув, обдивився, наказав позбирати в монастирі й позносити на купу всі старі козацькі ікони, божники, книжки й рукописи і над вечір другого дня велів усе це спалити.

Заповів після цього архиєрей, що завтра рано відздить із монастиря, увійшов у велику церкву, де виломану діру в іконостасі на місці Мазепиноного герба затуляла тепер ікона Івана Мученика, відслужив урочисту всенічну, сказав велике слово про любов до ближнього і розпрощався з братією. Перейшов із церкви владика до ігуменських покоїв на спочивок, замкнулася стара монастирська брама і потонула в сніобителі серед срібної місячної тиші.

Рано спав іще архиєрей, коли счинилася метушня серед братії: хтось уночі розкидав по всьому монастирю страшні революційні відозви.

Бігають, збирають у монастирі і поза монастирем друковані листки перелякані ченці. Хто, як, звідки? Якимсь страшним привидом висить над ними смілива, грізна рука, що, не боячися кари, кидає ці отверті, такі страшні своєю одвертістю, сміливі слова, про які навіть подумати було лячно. І саме тоді, коли владика у монастирі!

Явилася поліція, перевела труси й арешти серед прочан у монастирських гостинницях і замела всі сліди зухвалої, нечуваної події, поки спав преосвященний.

Але архиєрей встав, довідався про нічну пригоду і, нахмурившись, зажадав бачити відозву.

Принесли йому друкований листок. Уважно перечитав він його, підкреслив нігтем місце, де говорилося про „товстопозух архисреїв“, і, дуже збентежений, заквапився з виїздом.

Випроводила його братія під сумний переспів старих козацьких дзвонів на другий бік Десни, виплатила на дорогу йому „в особисте архипастирське розпорядження“ кругленьку суму грошей із монастирського скарбу і з полегшою в серцях вернулася назад.

Кілька днів іще вовтузилася поліція, роблячи слідство в справі революційних проклямацій, але поволі все заспокоїлося. Винуватець не знайшовся.

Дивується, непокоїться народ, приходячи до монастиря і не знаходячи старого образу в брамі. Розпитується з тривогою — кому, для чого треба було його замазувати? Але минув час, звикли прочани до голих стін, привикла до них братія — і все забулося.

Довго не міг забути старого образу тільки один брат Павло. Сумні спогади й тривожні сни не давали йому спокою. Увійде було в браму, подивиться на голі мури — і боляче стисне його щось коло серця. А якось раз приснилося йому, що в келії, де спав він, розчинилися раптом двері, увійшли гурмою старі, сивоусі запорожці, стали коло порогу й кажуть до нього:

— Що, хлопче — позбутися нас хотіли? Даремне — довіку ми тут житимемо! Так і перекажи всім, хлопче. Піди й перекажи.

Крикнув брат Павло з переляку, скочив на ліжку. Привид щез.

Довго жило в душі Павловій тяжке почуття докору за невільний гріх, але зчасом і воно зникло. Тільки коли-неколи помітить було він у юрбі прочан сивоусого стариганя-козака, встане в його пам'яті болючий спогад козацького образу в брамі й запече йому в серці скруха...

VII.

Минуло літо, зима, минуло й друге літо. Надходив Спас.

— Ну, що, хлопці, як надумали: в монастирі зостається, чи йдете до міста семінар кінчати? — запитав якось Павла й Кирила старий отець Порфир.

Павло підкинув голову і задиракувато глянув йому в вічі.

— Хе-ге, вискочити б тільки нам звідси, а там калачами з медом сюди нас не заманиш!

Отець Порфир насупив брови й суворо подивився на Павла.

— Кому іншому це говори, тільки не мені. Що, може великої кривди зазнав ти тут? Стидався б, хлопче! І, повернувшись, відійшов.

Подивився вслід йому Павло й зніяковів від сорому. Справді, кому, як кому, а йому суворий монастирський режим і устави цієї великої чернечої комуні давалися, завдяки отцеві Порфирові, найменше в знаки.

— Не гаразд, не гаразд вийшло! — стоячи на місці, думав Павло. — Без наміру образив старого. Треба буде піти, перепросити.

І ще тому було це неприємно Павлові, що ні він, ні Кирило не знали напевне ще, чи залишають монастир. Ось тільки на кожному кроці зухвало лякали всіх, що скоро покинуть його.

Що ближче було до Спаса, то людніше ставало в монастирі, а в день перед святом почався великий ярмарковий з'їзд. В гостинницях стояв рух, гурми цікавих

ходили по монастирю і довкола нього, а в монастирських робітнях аж кипіло від гарячкової праці: в друкарні, в іконописній майстерні, в різьбярні, в пряничній, на токарні, в керамічній — скрізь, мов у тому вулику в гарячу літню пору.

— Слухай-но, знаєш — імениті гості завітали до нас, — повідомив Кирило Павла, забігши до монастирської оранжерії.

— Ов! Що за гості такі?

— Губерніяльний маршалок Мирович із дітьми.

Павло так і застиг на місці з перехиленою поливальницею над квітами.

Мирович?

В молодій палкій уяві Павловій раптом блиснули і замиготіли перед очима такі завжди принадні, такі гостро тривожливі сторінки тої доби, про яку він не міг спокійно думати: срібноволосий Мазепа, Орлик, Войнаровський, Мировичі та всі ті, з ким він ділив свою безсмертну думку. Шляхетний нащадок старого шляхетного роду, в якого жилах кипіли колись найшляхетніші поривання, — цей живий нащадок колишніх ліпших людей тепер ось тут, в монастирі, де кожне місце — слід великих прадідів, де кожна порошинка таїть у собі велику, святу, невмирущу їх пам'ять.

— І, знаєш — повірити трудно! — говорив далі Кирило. — Вони між собою по-українському говорять. Сам чув. Де бачив ти, Павле, щоб пани наші по-українськи розмовляли? А от Мировичі говорять. Слово даю — сам чув.

Щось гаряче розлилося по жилах Павлових і обволікло його мозок солодкою оманю.

По-українськи!

— А яка краля, бачив би ти, старша Мировичівна! Струнка, як молода березка, гнучка, як тигриця, а ніж-

ки, ніжки, Павле!.. Ну, отакі-о мацюпкі черевички, кажу я тобі. Провалися я крізь землю, коли брешу!

Щось нове, незнане Павлові, владне, як життя, і жагуче, як перша мрія кохання, увійшло раптом у його душу й обхопило його всього палким хвилюванням.

— Молоді Мирівичі між собою по-французьки чи по-німецьки говорять — добре не розібрав, а з батьком тільки по-українськи, — інформував Кирило. — Їх троє молодих: дві доньки й син-студент. Але старша, старша, Павле! Чиста красуня, кажу я тобі. Ось сам побачиш. Портрети тільки малювати з неї. Скільки на світі живу, такої ще не бачив. Ні живої, ні мальованої. Ну, просто мрія сама, ну — Венера милоська, Павле. Побачиш.

І побіг.

А Павло стояв у якімсь солодкім чаді. Груді ломилися від нового незнаного чуття, в жилах швидко переливалася гаряча кров, а в уяві стояв прекрасний, неземний, чарівний образ богині — гнучкої, як тигриця, стрункої, як молода білонога береза, в малесеньких черевичках, таких маленьких, що не годні були навіть долоні закрити.

„Венера милоська!“ — стояло у вухах Павлових.

Він заплющив очі й потонув у неземнім блаженнім забутті.

VIII.

Два дні сам не свій ходив Павло по монастирю. Два дні, як той сновида, блукав по всіх усюдах, де хоч здалека міг забачити чарівну ~~Стать~~ молоді Мировичівни.

Якась могутня сила тягнула його до неї. Стоїть у церкві — очей з неї не зводить. Зустріне на подвір'ї, стане, як укопаний, і довго проважає її очима. Потім зірветься з місця, біжить за нею, стане десь збоку і знову голодним поглядом прилипає до неї.

А над вечір другого дня цілком несподівано для себе раптом спіткався віч-на-віч із нею у монастирській брамі. Зобачив, відскочив набік і, притулившись до муру, закам'янів, як та Лотова жінка, на місці.

А вона глигнула на нього, зневажливо посміхнулась і, відвернувшись, гордо перейшла попри Павла, легенько діткнувшись до нього кінчиком ліктя.

Але й цього легенького дотяку досить було, щоб усе догори ногами перевернулося в Павловій душі. Довго стояв він на місті. Потім швидко нахилився, згріб жменею порох з того місця, де ступала вона, і, міцно затиснувши руку, побіг до своєї келії.

— Що з тобою, Павле? — спитав його увечері Кирило. — Подивися на себе — сам не свій став. Залюбився, чи що, у Мировичівні?

— Ах, не питай ліпше!

— Як не питай? Дивися, цього ще бракувало тобі!

Але Павло не дивився ні на кого й ні на що на світі. Він переповнений був тим великим могутнім

почуттям, яке тільки раз за життя приходить до людини.

На ранок третього дня Павло вискочив із келії й побіг до гостинниці, щоб хоч у вікні побачити її, коли раптом закам'янів на місці: коло гостинниці стояв запряжений панський повіз.

— Що це — може Мировичі вже від'їздять?

Не встиг Павло подумати про це, як фірман у плисовій чорній безрукавці, одягненій поверх шовкової жовтої сорочки, натягнув віжки з мідяними бляхами, цмокнув, блискучий фаєтон м'яко гойднувся, і пара вороних коней із закрученими хвостами по-панськи рушили з місця і, гарно перебираючи ногами, швидко побігли курним шляхом до Десни.

Мировичі від'їхали.

Не стало спокою в Павловій душі. Увесь час з думки йому не йде гордовита постать молодої Мировичівни з довгими по коліна, русими косами.

І почав Павло знову тікати з монастиря. Вийде в поле, стане й дивиться в далечінь, де в сизій імлі ледве помітною білою цяткою видніється Мировичів панський дім.

Ломить груди одчай. Нуда з'їдає душу.

Стоїть Павло в полі і буйні думки шугають у нього в голові.

Ось він казковий лицар. Слава про нього гримить по цілому світі. Про нього складають пісні, йому співають славу перехожі кобзарі. Чути про нього й у Мировичевім домі. Мировичівна заслухується оповідань про нього. О, вона не знати що дала б, щоб хоч раз подивитися на того славного лицаря! І ось одної глупої непогідної ночі він попадає на село до Мировичів. Кінь його змучений, він сам ледве сидить у сідлі. Село спить. Тільки в одному панському домі ще світиться.

Павло заїздить туди, проситься на нічліг. Його приймають, розпитують, пізнають. Мировичівна придивляється до нього, пригадує свою зустріч із ним у манастирі, червоніє і спускає свої очі додолу.

Або:

Він великий войовник. Якись дикі орди нападають на край, огнем і мечем переходять по ньому, грабують Мировичів дім, полоняють молоду Мировичівну. Він кидається в погоню за ордою, наздоганяє її, розгромлює у кривавім бою, визволяє Мировичівну. Стоїть вона перед ним, в очі йому глянути не сміє. Але він великодушний. Він нічого не вимагає від неї. Він тільки бере її за руку й питає — чи пригадує вона собі, як гордо, по-королівськи обійшлася з ним, коли він був бідним, нікому незнаним послухником у козацькому Миколаївському манастирі? Вона закриває обличчя руками й заливається гіркими сльозами...

А одного разу якось ноги самі собою понесли його до білого Мировичевого дому. Непомітно, крок за кроком Павло зайшов так далеко, що вже став відрізяти окремі білі колюмни панського дому, високі тополі довкола Мировичевого саду, крилаті вітряки обік села, білі веселі селянські хати.

Павло іде далі, переходить греблю з похиленими старими вербами, вступає в село й стомлено сідає коло церкви.

По один бік вулиці висока кругла мурована дзвіниця-вежа, по другий — старий розлогий панський сад. Посеред саду високий Мировичів дім із струнками колюмнами.

Павло сидить коло церкви й дивиться на дім, на сад, на великий квітник перед домом.

Нікого. Ні в домі, ні в квітнику, ні в розкішнім, широкім панським саді. Немов вимерло все.

Павло довго сидить і не спускає очей з білого дому. Потім встає, підходить до пишної панської брами, стоїть якийсь час і йде здовж саду, зазираючи крізь штахетини в його зелену гущавину. Обходять сад з одного боку, обходить з другого, не бачить нікого і вертається назад до брами.

Подивитися б на панську оселю зверху, з дзвіниці!

Павло заходить до дзвіниці й лізе крутими рипучими сходами нагору.

Темно. Глухо. Десь під дзвонами весело цвіркають горобці. Десь задумливо воркують голуби.

Вище, вище!

Павло просовує нарешті голову на поміст і вилазить під дзвони. Хоче ступити до вікна і, раптом здригнувшись, зупиняється: перед ним, спершись на поруччя балюстради, стоїть коло вікна Миновичівна. Вона озирається, здивовано оглядає Павла і, сіпнувши плечима, відвертається. Довга тяжка коса низько спускається по плечах до ніг, під легкою матерією рукавів рожевіють її тугі руки.

Павло стоїть, завмерши на місці, і не зводить з неї очей.

Вона хвилину дивиться в далечінь. Потім випростується і, не глядячи на Павла, сходить наділ.

Павло хоче вклонитися їй і непорушно стоїть на місці. Хоче сказати їй щось і не може.

Із завмиранням серця прислухується він до стукоту маленьких черевичків на сходах. Потім рвучко кидається до вікна, перехиляється через поручні й пожадливо втоплює очі додолу.

Ось вона. Виходить з дзвіниці, легко, поважно, гордо, як пава, переходить вулицю, відчиняє фіртку в тяжкій залізній брамі і, обійшовши великий круглий

квітник перед домом, зникає за його білими високими колюмнами.

Пильно вглядається Павло у вікна будинку. Даремно — не видно нікого. Нагорі кілька вікон відчинено і звідти визирає загадкова сутінь.

Павло обводить поглядом великий панський сад. Може вона там десь?

Біліють доріжки поміж зеленими деревами, крутяться, в'ються, збігають з горбка до золотих пісків ріки. Круглі білі альтани там і сям прозирають крізь густу листву дерев, але ні в них, ні на доріжках не видно нікого.

Переїздить вулицею якась жидівська біда-чортопхайка. Торохтить порожняком селянський віз-драбиняк. Густа курява в'ється на дорозі, біжить за возом на греблю і там никне в зелених тихих вербах.

Голубою стьожкою в'ється в білих пісках сонна Десна за селом.

А он там, за полями, на сизому овиді таємнича стіна монастирських борів і над нею біла вежа дзвіниці. Який він далекий тепер, монастир!

Серце Павлове стискає раптом якась болюча туга — і хочеться йому невідомо від чого плакати, і хочеться стати могутнім і владним, щоб із цієї височини споглядати на маленьких людей з їх маленькими клопотами, на цю землю, на цілий світ. Але Павло знає, що він тільки мізерний послушник, заблуда-семінарист, який ось тут-о, кілька хвилин тому не відважився роззавити навіть рота, щоб сказати пару слів дівчині з довгими русими косами, він чує свою безсилість і свою мізерноту — і раптом виростає в Павлових грудях ненависть до всього. До білого дому в зеленому саді, до білих низеньких хаток, що рабськи туляться до нього, до

високого сліпучого сонця, до голубих високоствів, до широких великих просторів, до всього-всього на білому світі.

Зненацька стріпується Павлова душа: в білому домі напроти нього заграє фортеп'ян.

Павло припишк, причаївся і всім єством своїм почав ловити звуки. Це вона грає! Ну, звичайно ж, вона! Хоче в цих звуках утопити чуття своє, свою душу, хоче передати йому все те, що має для нього в своїм серці.

Які чарівні звуки! Неземні звуки! Як вони тонко проймають його! Скільки в них ніжності, смутку, надії, глибини! Це вся душа її говорить із ним цими звуками.

А він? А як він передасть їй те, що розпирає йому душу? Він, що побоявся сказати їй слово, коли вона була тут!

Павло раптом виймає записник і олівцем починає писати в ньому. Гарячково, шалено, рвучко, безтямно виливає на папір свою душу. Так, так — хай вона знає! Все знає. Може саме в цьому місці вона посміється з нього, але він щирий. Може він кострубато трохи написав тут, але то нічого — вона зрозуміє. О, вона зрозуміє! Душа, що родить ці звуки, повинна зрозуміти його. І це, і це треба сказати їй. Хай знає. Все; все хай знає, чим він живе!

Звуки плили — тихі, ніжні, повні задуми і легкого смутку, а рука Павлова гарячково бігала по записнику, не встигаючи записати всього, що переповнювало його.

Він писав про Мазепу, про Полтаву, про славу кров предків її. Він писав про свою любов до краю, про своє кохання до неї, про... Ах, він про все писав! Вона зрозуміє, вона відчує, вона оцінить, вона...

Звуки враз урвалися.

Павло глянув на білий дім і побачив, як вона вийшла в сад. Постояла, подивилася на дзвіницю, підійшла до лавочки під тополями край самої вулиці й сіла.

Ну, що, хіба не найліпша нагода передати тепер їй записку?

Швидко, блискавично закінчив Павло, видер листки із записника, згорнув їх і затупотів ногами по скрипучих сходах.

Мить — і він на вулиці.

Тихо, обережно підійшов він до того місця, де вона сиділа, зупинився і простягнув крізь штахети руку з запискою.

— Даруйте мені... Це для вас...

Вона здригнулась і відірвала очі від книжки.

— Дуже прошу вас взяти й перечитати це... Дуже важне...

Вона сиділа й не рухалася з місця.

— Прошу вас, це торкається всього вашого життя. Вибачте, я не можу передати вам прямо в руки. Я кину вам.

І Павло кинув.

Вона підозріло глянула на записку.

— Прошу вас... Дуже прошу... Прочитайте...

Вона простягнула руку і взяла записку. І, розгорнувши її, почала читати.

Павло не знає, що робити з собою. Тікати — глупо. Стояти — ще глупіше. Що ж, що він має робити?

Не встиг він придумати щось, як вона раптом встала й обурено кинула в лице йому жмут листків із його записника.

— Дурак!

І, відвернувшись, швидко пішла.

Коли б раптом хряснув грім у тополю, під якою стояв Павло, і забив би його, коли б розступилася

земля під ним і поглинула його, він у цю мить благословив би небо.

Швидко, згораючи від стиду, ображений у найсвятіших своїх почуваннях, тікав він вулицею, немов за ним хтось гнався.

— Дурак! Навіть не „дурень“! — думав він у полі далеко за селом. — Дурак!

Гнали череду з поля. На землю спускався сумерк. Павло швидко йшов і думав про Левка Ткаченка.

— Де він тепер? Де? Давайте-но сюди його мені.

І пригадався йому старий дід Гнат:

— Кров благородна панська... Хе! Собача кров! Однаково, чи в своїх, чи в чужих, сину.

І летів Павло на своїх прудких ногах так швидко, немов не йшов, а нісся на добром коні.

— „Дурак“, каже!.. Дурак.. Це тому, що я про Мазепу їй, про її славних предків, про волю краю... Дурак! Хе!

Була вже ніч і сови кричали в лісі, коли Павло підійшов під монастир і тихо, нечутно, як злодій, проліз крізь діру в мурі на тихе сонне монастирське подвір'я.

На душі в нього було порожньо і легко.

IX.

Йшла мятежна епоха. Бігли вітри зі сходу: сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї глибої Савойї стояв гул.

М. Хвильовий.

Минуло літо — і раптом з першими вітрами прийшло воно, несподіване, страшне й могутнє. Загуло, глухо загомонило навкруги. А коли надходили ночі — горіли панські маєтки і палахкотіли великі криваві заграви в небі.

Носилися перелякані вершники від села до села, гуділи телеграфні стовпи в полі, передаючи тривожні депеші, а заграви палахкотіли і чадний дим чорним запахом темних ночей стояв у повітрі.

Моторошно, страшно стало в монастирі. Горіло тут, горіло там.

Павло вилазив на дзвіницю і з сторожових вікон дивився на червоні заграви.

— Ось вона, Левкова робота! — думав Павло. — Дарма, що самого його нема, що десь у далекому сибірському засланні за свою роботу тяжкий хрест несе — посіяне зерно його живі паростки пускає.

І пригадував він собі слова Левкові, його віщі пророцтва, і пригадував старого діда Гната, що ніяк не міг зрозуміти його, Павлових, слів, і бачив Павло, що опанувати рух може не той, хто має палке серце й

уміє блискуче махати шаблею, а той, хто знає живі потреби мас.

Дивиться Павло на криваві заграви пожеж. І ввижаються йому села з розбурханими масами люду, такого завжди спокійного і відданого старовині, і встає в його уяві велика Хмельниччина з кривавою гайдямаччиною, і горять вогнем молоді палкі його очі.

Але чому ж, чому Мировичі тримаються? Павло що-вечора тривожно дивиться в той бік, де стоїть далекий білий будинок із високими колюмнами, але криваві заграви обминають його. Спалили Терещенків, спалили Ханенків, спалили Судієнків, Кочубеїв, Карпик, а білий Мировичів дім як білів, так і біліє далі в туманних далинах.

Приходять люди до монастиря, оповідають — чому це. Сотню диких чеченців тримає маршалок у себе, пильно стережуть вони прадідівський його маєток.

Але минула осінь, впали сніги, тисячі людей відчухрали канчуками чеченці — і поволі вщухло все. Тільки в далеких містах іще змагався народ із козаками, але на весну і там усе стихло.

Настав спокій.

І от серед цього спокою раптом загула слава про розбійного отамана Сашку Савицького. Що день, то нові поголоски, що тиждень, то гучніший опис у газетах про сміливі його подвиги.

Ограбував державну скарбницю в Мглині, обібрав пошту в Сосниці, заглядав до Почєпа, Коропа, Ново-зібкова, Конотопа — і всі гроші селянам роздавав.

Бігають, ловлять Савицького по цілій Чернігівщині, а він, як в'юн, поміж пальцями прослизне — і всі сліди в воду. Велику нагороду обіцяно за Савицького, спеціальний карний загін по слідах його їздить, висліджує кожний його крок.

А Савицький тільки свище на це. Його під Глуховом шукають, а він у Мглині. За ним до Стародубу кидаються, а він у повітового маршалка в Ніжині в стиртах сіна вилежується.

Гуде, росте слава в народі про відважного розбійника Савицького.

Приходять прочани до монастиря, розповідають:

Ішла старенька бабця дорогою, бичка на мотузі вела. Дивиться — парубок якийсь під дорожною вербою сидить.

— Доброго здоров'я, бабцю. Дорого за бичка дала?

— Ні, сину, на базар веду продавати.

— Ов, а то чому продавати? Тісно, чи що, в господарстві стало?

— Та воно завсігди тісно у бідарів, сину, але ще якось можна дихати було, покіль того харциза Савицького не наслав за наші гріхи Бог. Надумали ми з старим моїм — продаймо бичка, бо прийде ще Савицький, забере. Усе ж гроші сховати лекше.

— А що, бабцю, бичок вартий?

— Або я знаю! Вартий мабуть рублів із п'ять, а за три віддала б.

— То я купую його, бабцю. Маєш гроші.

І дає десять рублів золотом.

— Та ж не десять, а три, кажу.

— Добре, добре. Хай буде. Вартий того бичок.

Знизує здивовано плечима бабця, віддає мотуз молодцеві в руки.

— А бичка мені не треба, — каже той. — Веди його собі додому. А щоб знала ти, хто купував бичка в тебе, то я тобі скажу, бабцю. Я й є той самий Савицький, яким налякали вас. Що, дуже страшний? Бідний народ хай не боїться мене. Хай бояться ті, хто з труду бідаря

живе. Іди собі, бабцю, додому та нікому не кажи про це. Бувай здорова!

Слухає цих оповідань брат Павло, очі йому розгораються. Цікавий би він подивитися, як той Савицький виглядає. Молодий, гарний хлопець, кажуть, з сьомої класи гімназії тільки торік за участь у революційній пропаганді вигнаний.

А найсвіжіша новина розбіглася серед народу про те, як він цими днями у Мировича в гостях був.

Справляв свої іменини маршалок. Поназ'їздилося гостей до нього з цілого повіту, були, кажуть, і з губернії. Бавляться, бенкетують пани, коли раптом опівночі громава вістка серед присутніх: Савицький тут, у домі! Збігаються перелякані пані до сальону, де грали в карти панове, а назустріч їм високий, гарний хлопчина з уклоном:

— Pardon, mesdames! Прошу бавитися далі — ні з чим лихим я не прийшов сюди.

Стоять товариші Савицького з наведеними пістолями коло дверей, а сам він підходить до столу, при якому в карти грають, сідає, чемненько просить не припиняти гри.

— В карти граєте, панове? Прошу, прошу продовжувати. Може дозволите й мені з ласки вашої карточку взяти?

Грає Савицький, цілі купи грошей загребає із столу. Ніхто не виграє з нього, не сміє вигравати.

Забрав гроші Савицький, відвів господаря на бік.

Справа така: скаржаться селяни йому, що управитель Мировичів визискує їх на роботах. Він, Савицький, не хоче цьому вірити. Але на всякий випадок уважав за потрібне принагідно завітати до Мировича, щоб сказати йому про це. Він певний, що тут пахне непорозу-

мінням і що надалі він залишиться найліпшої думки про відносини маршалка до селян.

Стиснув Савицький маршалкові руку, галлянтно розпрощався з товариством і, наказавши десять хвилин нікому не виходити з дому, зник.

Казку за казкою розповідають про Савицького, а одного дня якось цілий відділ озброєних людей оточив з усіх сторін монастир.

— В чім справа? — хвилюється братія.

Ігумен на вухо всім передає, що Савицький із товариством у монастирі.

Переполохалася братія.

Але перешукали монастир, перевернули догори ногами все, а Савицького не знайшли.

Виявилось, що справді був він тут із усією своєю ватагою. Три дні жив під монастирськими дахами. Павло кілька разів, пригадує тепер собі, бачив його, навіть один раз говорив із ним. Говорив коло срібного ковчега, який звернув на себе увагу Савицького.

— Старовинна річ. Музейна річ. Треба берігти такі пам'ятки, — говорив той невідомий юнак Павлові, що, потім виявилось, Савицьким був. — Не в сріблі і золоті справа, справа в тих написах і прикрасах, що зроблені на них. А монастир ваяв багато таких річей має. Шаную старовину.

Але таки не зносив голови легковажний Савицький. Оточили скоро по тому його і цілий день провадив він бій з ескадроном кавалерії. А коли зосталося по одному набою в Савицького і його товаришів, покінчили самі з собою.

Не стало Савицького, але пам'ять про нього жила й тепер іще живе в численних народніх оповіданнях.

Довго заслухувався цими оповіданнями молодий брат Павло.

Х.

Прийшов 1905 рік.

Закрутило шумним виром довкола монастиря. Страйки, протести, резолюції, постанови — як золотий дощ жовтневого листопаду, а ночами, в густій, осінній пільми зловіщими хвилями гучної міді ходила тривога в полі. І страшно ставало серед цих потужних дзвонів, і темні сполохи бігли по землі, і смертний ляк проймав душу.

Павло знову чатує високо на дзвіниці й, вслухуючись у пільму, ловить симфонію дзвонів. Криваві заграви не освітлюють уже темних овидів і чорна муть стоїть у небі.

Павло довго просиджує ночами на дзвіниці, вдивляючись у пільму.

А там, у тій далекій пільмі, де б'ють на сполох, на тривогу, пілі села збігаються на нічні сходи і, заперши віддих, пожадливо ловлять кожне слово сміливих промов.

Приходять люди до монастиря, оповідають про ці нічні сходи.

Горить, палає серце Павлове жадою побути там, почути тих віщих гарячих слів.

І от одної ночі він у натовпі, далеко за монастирем, на сільських зборах.

Крешуть іскрами, як удари криці об камінь, вогневі слова промовця. Тихо, принишкло, в мертвій німоті слухає його великий чорний натовп людей. А там

збоку, з обох сторін вулиці, мовчазними тінями розтягуються чорні шнури таємничих вершників і гостро вглядаються в людську юрбу.

І враз різким викриком звідти:

— Разайдісь!

Гучніш і палкіш стають слова промовця. І ще з більшою увагою слухає його натовп.

— Разайдісь — раз!

Ні руху, ні звуку в юрбі.

— Два!

Ще з більшою твердістю стоять маси на місці.

І раптом із свистом і вигуками рванулась темна маса вершників на збиту купу людей і все перемішалось в очах Павлових.

Рух, шарпанина, крики, тьмяні виблиски шабель. Павло, почувши кінський тупіт за собою і вдар чогось твердого в голову, падає на землю.

А коні мечуться, тупотять, перекидують людей, дзиґами крутяться в натовпі — і стоїть страшний, безладний, дикий крик голосів, і частий тупіт ніг навколо.

Якийсь кінь у скачу наступив ногою Павлові на руку — й Павло скрикнув від болю. Скочив на ноги, хотів бігти, але новий удар в плечі штовхнув його й приліпив знову до землі.

Потім чув стогін і зойки. Потім все стихло.

Павло лежить у воді на дні рову. Тихими краплями падає зверху і з легким плеском розбивається об води калюжі холодний осінній дощ. Виють собаки десь на селі.

Павло підводиться і чує різкий біль у плечі. Хапється за плече й намацує рукою гарячу кров.

Що ж це?

А в голові якийсь шум і якісь темні круги в очах.

Павло стає на ноги.

Пліт. Якийсь садок за плотом і хата.

Він береться руками за пліт і падає. Знову встає, хапається за пліт, хоче перелізти, але перехиляється через нього і так застається висіти.

XI.

Тюрма, лікарня, слідство, довгі настирливі клопотання і заступництва отця Порфира перед владою та перед ігуменом — і Павло, по довгим покутуванні на пості та тяжких роботах, знову в монастирі.

І тиша, та мертва тиша, що приходиться по довгих сильних бурях, раптом запанувала в душі Павлової. Хто найспокійніший тепер з усіх молодих послушників у монастирі? Павло. З кого надивуватися тепер ігумен і вся старша братія монастирська ніяк не може? З Павла.

Тихий, працюючий, скромний, спокійний — Павло сидить тепер цілими днями в іконописній майстерні й малює святих. Святий Хома в нього — вилитий дід Гнат. Святий Пантелеймон, лікар душ людських — Левко Ткаченко. Святий Антоній Печерський — портрет отця Порфира. А молодим святым Павло надає риси то брата Кирила, то Савицького, то Карла шведського, що на малюнку в одному журналі він знайшов.

Іноді тільки вигляне Павло на подвір'я монастирське, підійде до купки прочан і запитає в балачці:

— Ну, добре. А якої нації ми, до якого народу, значить, належимо?

Мовчать прочани.

— Ну, турки, німці, греки, поляки є. Кожен народ свою назву в світі має. А ми хто?

— Православні.

— А москалі також православні?

— Православні.

- Значить, ми — москалі?
- Е, ні.
- Ну, то хто ж ми?
- Або ми знаємо, хто!
- Може українці?
- Як кажете?
- Українці, говорю.
- Може й українці — або ми знаємо...

Відходить із сумом Павло від прочан і йде до своєї конописні. Сідає й починає гарячково писати обличчя: Хмельницького, Гонти, Дорошенка, Гордієнка, ще раз Карла шведського, ще раз Савицького. І тішиться він, коли йому вдається щось. І радіє він, і говорить із своїми святими, і живе всією душею з ними...

ХІІ.

Минув довгий десяток літ.

Багато за цей час води перетекло в Десні і в старому Деснищі, багато де-чого змінилося і в монастирі. Нема вже старих іноків, вічним сном спочивають на цвинтарі під монастирською церквою. Колишні молоді послушники вже в клобуках ходять, місце старих мамахів позаймали, з братів отцями поробилися. Брат Павло вже від кількох літ чорний клобук носить — не брат Павло тепер він, а отець Нестор, брат Кирило отцем Савою став і багато інших змін зайшло в старому монастирі.

Змінилося життя і поза його мурами. Тривожні, неспокойні часи знову настали на Україні. Гомін в народі, рух по війні пішов. Шумить навкруги люд, як на весні кипучий вир десенський. А тут уже чути — ворог із півночі надходить, до послуху Україну повернути собі хоче. Що день, то нові чутки, що година, то тривожливіші поголоски.

А одного дня якимось з'явилося під монастирем і козацьке військо. Довгі шлики на шапках, криві шаблі, високі гострі списи. Старий полковник сивоусий під браму під'їздить, злазить з коня, за ігумена в ченців питається.

— Що, що, пане полковнику? Полк розташується в монастирі? Просимо красенько. Трудно, але якимось уже знайдеться місце і для коней і для козаків.

Клопочеться ігумен, старенький отець Порфир. Ходить по монастирю, накази роздає: велику гостинницю

— козакам, малу — старшинам. А полковникові речі до ігуменських покоїв занести.

Отець оконом бігає, коло ставнь метушиться. Не жарти — шістьсот коней примістити якось треба.

Стоїть отець Нестор, дивиться на козаків. Радіє, тишиться серце чернече. А гляне на полковника — старий образ у брамі оживає. Ну, що, чи не правду дід Гнат казав колись, нехай йому земля буде пухом? Стривай, сину, каже, доживеш іще. Ну, що — не справдилися слова старого?

Хрумають сіно козацькі коні. Весело помахують своїми хвостами.

— Їжте собі, їжте, небораки. Спочивайте. Багато ще роботи ногам вашим.

І привітно гладить рукою отець Нестор довгі кінські шиї.

Брязкають шаблі, подзвонюють козацькі остроги навколо.

— Стоїть отець Нестор посеред козаків, з утіхою дивиться на молоді їх обличчя.

— А звідки, хлопці? Із Винниці? З Прилуки, з Кременчука, з Житомира? Та що ви кажете — навіть і з-під Львова є? А хто це сказав, що з Борзенщини? Це ти, хлопче? Земляки ми, виходить, з тобою. Я також з Борзенщини, також з козаків похожу... Що, що кажете? Ранених маєте? Чом же не говорите нічого — у нас шпиталь монастирський є. Он там-о, за отою капличкою. Ходіте, покажу.

Весело на душі в отця Нестора. Весело, любо. Як у яесь свято велике, як на Великдень.

І все повеселішало навколо. Дзвони старі, козацькі якось урочисто гудуть у повітрі. Осіння прозолоть сміється в лісі. Ласкаве сонечко в небі грає.

Значить, діждалися таки. Без крові, без тих пере-

воротів страшних, які Левко Ткаченко колись пророкував.

А ночами золоті мрії снуються в голові у отця Нестора, щасливі, солодкі сни йому ввижаються. Ну, от... Ну от, хвалити Бога, діждалися таки...

Але недовга втіха.

На ранок третього дня тривожливо прокинувся монастир під гуркіт далекої гарматної канонади.

...Бух-бух... Бу-бу-бух...

— О, що ж це таке? Що ж це, браття?

Моторошно, глухо гупають гармати за Десною. В якімсь боязким мовчанні прислухуються до них мертві німі поля, журна тиша в лісі.

Нашорошилося чорне гайвороння. Позліталосся звідусіль. Сидить, крикає на золотих хрестах монастирських.

Спішно закликає полковник сотенних старшин до себе, розгортає мапу перед ними, показує на ній щось рукою. Повиходили старшини від полковника, і раптом у монастирі всім відомо стало: виступає полк у дорогу, кудись на той бік, за Десну вибирається.

Виводять козаки із стаєнь коней, сідлають, на монастирському майдані перед брамою збираються.

По ранній службі підходить старий полковник до ігумена, за гостину йому дякує, цілується з ним, сердечно прощається з братією.

Вийшов полковник із монастиря, привітався до козаків. Підвели йому коня, залунала команда, щасть — і цілий полк на конях. Повернув коня полковник, натягнув поводи, стиснув боки острогами — і потяглося козацтво за Десну.

Похмуро, сумно. Дрібна осіння мряка засіває землю.

Стоять ченці коло брами, дивляться вслід козакам.

— Прощайте, браття. Прощайте. Благослови, сило небесна, трудні дороги ваші.

Відїхало козацтво. Тихо, порожньо стало. Сумно, немов мерця винесли з хати.

Бухкають далекі гармати за Десною.

Тоскно, в якійсь тривозі прислухується до них земля. Тоскно, тривожливо прислухувалися до них ченці.

І сумно минав у монастирі довгий, похмурий, тяжкий, неспокійний день.

ХІІІ.

А присмерком, над вечір гучно заторохкотіли в стару монастирську браму:

— Атварі!.. Гей, атваряй там, черті пузатіє!

— Хто?

— Атваряй, гаварят вам!

Прийшли.

— Где етат ваш... ігумен, ілі как єво там?

Вийшов старенький отець Порфир.

— Я тут ігумен. Що вам, браття?

— Ти? Тєбя вот нам і нада. Пайдьом!

— Куди?

— Ну, пайдьом уже.

Пішли. Ігумена забрали з собою.

Стоять розгублені ченці, з тривогою чекають, що, далі буде.

Не довго було ждати. Скоро вернулися.

— Ми вам покажем, как гайдамакаф прінімать! Ми вот покажем вам, черті патлатіє! Чево пуза-та виставіл? На!

І прикладом рушниці в живіт.

Сердега отець Прохор—це йому так. За що?

— Атправілі ігумена вашева в царства небеснає — всем вам так будєт, дармаєди. Где ваші канюшні? Скоро показивай! Кто здесь старшой у вас?

Крики, галас, лайка, матерщина.

Подвір'я повне коней. Скриплять вози. Десь, чути, вибивають рушницями двері.

— Гдє ключі? Гей, ключі сюда давай! Та живеє ви паварачівайтесь, ідали талстапузіє!

Вже темно. Дощ. Ніч западає.

В келіях повно народу. Крики, сороміцькі пісні. Гармонійка десь пищить.

Отець Нестор виходить на подвір'я.

Дощ. Мокнуть вози. Задумливо жують коло возів монастирський овес коні.

Нестор тихо стоїть, слухає і, нечутно ступаючи, йде поміж возами.

Вікна трапезної ясно освітлені. Крики, балаканина. Що там?

Нестор минає вози, підходить до вікон, крадькома зазирає туди.

Повно людей. Накурено. Сизий дим хмарами ходить у повітрі понад столами. А в ігуменських покоях різко верещить гармонія і зухвалі голоси хватсько виспівують:

Научіл мене панаша
В поле ветрам таргавать,
Каму сумачку подрезать,
Каму глотку перервать...

Гидко, мерзенно на душі. Нестор відходить.

І раптом бачить — світиться у великій церкві.

О, хто ж би це там?

Швидко підходить він до церкви, обережно прокрадається і, нечутно ступаючи на сходах, прилипає до дверей.

Дві постаті в кашкетах ходять із свічкою по церкві, пильно роздивляються навколо. Ось зупинилися коло старого срібного ковчега, мацають руками, постукують пальцями по віку.

— Што, нікак сребнає, брат? Га? Харошая вещьш-

ка — паді, с палпуда весам будєт. А што там далєє, пасматрі?

Серце в отця Нестора здригаєтьсґя і починає битись часто-часто.

„... Самойлович з усім чесним козацтвом в літо від Р. Х. 1677“...

Холодним жахом наповнюєтьсґя душа його, і чує Нестор, немов на очах у нього гвалтують рідну матір.

— Ну, ладна, ідьом... После ужїна прїдьом, всему парядак дадім.

Отець Нестор швидко збігає із сходів і що-духу, прожогом кидаєтьсґя до келїї, де зібраласґя братія.

— Де Сава? Не бачили отця Саву? Та кажїть же, де він?..

Мовчить братія. Збиласґя докупи, мов сполохана овеча отара, зиркає прибито, тупо, перелякано на нього.

Отець Нестор шукає очима серед братїї Саву, не знаходить і швидко вибігає на коридор.

Тихими тїнями сновигають по темних кутах ченці, приголомшенї, безживні, як тихї безголосї осїннї мухи.

Де ж Сава?

А ось він.

Цупко хапає його Нестор за рукав і, мїцно тримаючи, вперто тягне за собою в кут.

— Що ж це, Саво? Грабують нас... Дїди, прадїди нашї, як мед до вулика, збирали, зносили сюди нашу історїю, а вони, невідь хто й звїдки, якїсь, простибїг, зайди, заволоки, приходять і руйнують нам нашї музеї. Савицький був, розбїйник, і не взяв, а ці забирають. Що ж це, Саво? Не попустимо, чуєш? На душі моїй і так уже тяжкий грїх за той старий образ у брамі лежить. А тепер же як, знову? Ні, цього не буде, не може бути! Не попустимо, брате!

Стоїть замислено Сава напроти нього, сумно хитає головою.

— Що ми зробимо з тобою, Несторе? Не сила наша. Хто рятуватиме? Як?

— Ніхто ж, як ми з тобою, Саво. Бери мерщій лантук! Бери лопату! Та скоріше, бо спізнаємося!

Темно у церкві. Тихо. Двері відчинені.

Нестор із Савою крадькома, як злодії, заходять, сунуться попри мури, похапцем намацують рюками.

Ціле. Цілий ковчег, цілі чаші, ціла стара ікона в божнику. Усе ціле.

Швидко беруть вони, зносять, складають усе в лантук, волочать тяжку ношу до виходу.

— Скоріше, скоріше, бо спізнаємося, Саво!

Висунув Нестор голову з дверей, прислухався — тихо.

— Сюди, сюди... Попри мур, Саво!.. Скоріше!.. Садом просто до яру!..

Тихо посуваються дві чорні постаті серед мороку, пролазять у мурі до лісу, тягнуть на собі тяжку ношу на дно яру.

Тріщить галуззя під ногами, холодні краплини падають за комір з дерев, слизотять під руками стовбури мокрих осик і дубів. Та й темно ж як!

— Сюди, Саво... За мною... Тут стежечка повинна десь бути.. А ось вона... Ну, тепер просто до Десни...

Тяжко дихають чернечі груди. Гарячий піт мішається з холодними краплями дощу. Але нема часу на дурниці... Швидче, швидче наперед...

Ще трохи... Ще, ще... Ну, ось, дяка Богові, тепер просто до Десни...

XIV.

Тоді ще не знали, як це у полон брати — а просто ставили до стінки.

Вол. Сосюра.

— Сюди, під кручу... Тут у піску й закопаємо... Дивися, примічай — три в'язи над кручею і кущик глodu. Бачиш? Запам'ятай добре, Саво.

Скрегоче мокрий десенський пісок під заступом, чорніє яма.

Ну, годі вже. Вистане.

— Так просто з лантухом і покладемо... Ось так... Закопуй тепер, брате!

Яма закопана. Притоптана ногами. Ну, вже й по всьому, значить. Хай тепер шукають!

Кинув Нестор заступ у Десну, озирнулися ще раз ченці навколо — ну, так: три в'язи і кущик глodu на кручі! — і мовчки пішли геть.

Хлюпають калюжі. Дрібний дощик густою сіткою заволікає все навкруги. Темно, хоч в око стріль.

Ідуть ченці, тихо перекидаються словами. Ось уже й ліс монастирський чорніє перед ними.

Раптом отець Нестор зупиняється і швидко хапає Саву за рукав.

— Тихо, Саво! Ша!.. Що це?.. Ти чуєш?

Стоять ченці серед темряви, тривожливо прислухаються.

З монастиря долітають до них глухі крики.

— Чуєш, брате?

— Чую.

— Що це?

І ось один по одному виривається звідти і гучно прокочується лісом кілька рупничних стрілів.

— Може то наші вночі надійшли, монастир одбивають?

— Наші? Ой, щось не те! Не похоже. Ходім швидче до лісу, брате!

Чорно у лісі. Хрустить галуззя. Тяжко йти серед стовбурів із простягненими наперед руками.

Крики не вгавають. Чути, як щось хльоскає в повітрі.

— Слухай, брате, чи не наших часом б'ють?

У грудях неспокій. На серці жах. Що робити? Куди подітись?

От і стежечка. Ось і мур монастирський. Ось і дра в мурі.

Сава й Нестор пролазять крізь діру, зупиняються і з тривогою слухають.

Ну, так і є — б'ють братію! Чути вдари, стогін, крики.

— Где кавчег спряталі? Гаварі, дьявал! На смерть заб'ю — гаварі!

— Е-е, брате, біда! Шукають. Ти чуєш? Тікаймо скоріше!

Швидко повернули ченці назад, але в ту ж мить зашарудів куц збоку й навперейми їм хтось вискочив із темряви.

— Стой!

Закам'яніли на місці.

— Кто тут?

Мовчання.

— Кого? Гаварі! Стрелять буду.

— Свої! — глухо, не своїм голосом озивається Нестор.

— Кого свої?

Мовчанья.

Темна постать рішуче ступає до тих, і вони бачать перед собою салдата з рушницею наготові.

— А-а, миліє галубчіки! Вот ви куда?

Швидкий рух — і раптом із п'єтми, рванувши повітря гучним вибухом, плюнуло на них сліпучим сніпком червоного полум'я.

Сава пронизливо скрикнув, хитнувся набік і снопом повалився на землю.

Страшною блискавкою майнув у Нестеровому мозку жажливий привид смерті. Здрігнувся Нестор, перебігло миттю в його пам'яті усе життя, пригадалися три в'язи і кущик глуду на кручі. Він швидко по-звірячи зібгався, присів, напружив усі свої сили, кинувся прожогом на салдата і з розгону ткнувся головою йому в живіт. Йойкнув салдат від болю, махнув руками і, випустивши рушницю на землю, тяжко гримнувся навзаки.

Притьмом вискочив Нестор колінами йому на груди, вхопив рушницю, підніс її і що-сили вдарив його прикладом по голові. Салдат коротко кveckнув і мовчки простягся.

— Убив! — з диким жахом пронеслося в голові Нестора. — Убив!

Але в ту ж мить почув луск у кущах і швидко скочив на ноги.

Збоку недвижно лежав на землі Сава.

Нестор рвучко схилився над ним.

— Що тобі, брате?

Сава мовчав.

— Саво, кажи.

Але груди його були непорушні і тяжка рука безживно впала на землю, залишивши на пальцях Несторових холод помертвілого тіла.

Швидко схопився Нестор на ноги, підбіг до вбитого салдата, зірвав з нього ладівницю з патронами і, не озираючись, кинувся притьмом до лісу.

Кілька куль, крихко відсікаючи тонкі віти на деревах, просвітіли в нього над головою, вухо вловило якийсь різкий крик збоку — і все потонуло в метушливій утечі серед чорної пільми поміж стовбурами дерев і розчепиреними вітами шарудливих кущів.

На дні яру Нестор зупинився, тяжко перевів дух і, вдивляючися гострим вовчим поглядом у пільму, озирнувся.

— Куди тепер?

Чорно навкруги. Мокро, непривітно, слизько, глухо. А з монастиря раз-у-раз виривалися і жахливою луною розбігалися в темному лісі громові вибухи стрілів...

XV.

Шумить, виром крутить понад Десною страшний повстанський загін отамана Крука. Як зимова хуртовина наvertsє снігові замети, так гори ворожих трупів накладають гострі блискучі повстанські шаблі.

Як вихор, налітає він на ворожі становища, переvertsє усе догори ногами, вирубує впень усе, що чужим духом заносить. Ні стогін ранених, ні слізні клятви тих, що здаються на його ласку, не проймають жалем кам'яного Крукового серця. Не пристав йому жаль. Заприсягся на святому'хресті страшний Крук, покіль живий і покіль стискає шаблю рука його, мститися люто на ворогові за всі його врази й кривди.

— Що ?.. Не час тепер розбиратися!.. Рубай, хлопці!

Даремне носяться по слідах отамана Крука ворожі відділи. Даремне оголошено смерть усякому, хто пригріє, притулить його, хто дасть прихилити на ніч у себе його буйну голову. Марно висять оповістки на всіх перехрестях, обіцюючи велику грошову нагороду тому, хто викаже його або принесе Крукову голову.

Невловимий отаман Крук із своїми страшними гайдамаками. Його в Глухові шукають, а він переvertsє шкереберть Ніжин, за ним до Почепи женуться по слідах, а він справляє криваву тризну в Коропі.

Відважний, як орел, меткий, як заяць, слизький, мов в'юн — носитья понад Десною загін отамана Крука й страшним крилом смерти змітає все, що зустрічає на шляху своїому.

Звірячий жах і смертний дикий трепет наводить Крук на воорога, хто б він не був і звідки б не взявся. А в

надрах народніх, у широкій людській масі, з хати до хати, з вуха на вухо, з уст до вуст розноситься гомінка слава про нього й невловимих його козаків га широкою луною, як круги по воді, розходяться з півдня на північ, із заходу на схід.

Але на весні, коли білою габою завилися дерева в садках — не стало чути Крука. Пропав, як на льоду заломився.

Радіє ворог, кінець йому сурмить.

А він у ярах понад Десною станом стоїть, від кількох днів у пісках понад кручами копаючись, дорогого скарбу шукає.

Не шукай, отамане Круче! Марнуєш тільки час дорогий. Бурхливі на весні каламутні води десенські. Киплять, шумлять, кидаються люто з боку на бік, із берегів тісних на волю вирватись хочуть. Падають тоді у дикі вири високі стрімкі кручі, цілі ліси зриваються у воду, з ревом несуться у страшних диких потоках. Так і ті три в'язи твої з кущиком глоду. Упали з кручею в Десну й поняла вона своїми водами те місце, де скарб твій закопано. Бистрина річна на тім місці тепер.

Замислився отаман Крук, схилив сумно голову. Але стрепенувся враз і гострим орлячим поглядом обвів далеко навкруги.

— Що зробиш — з Богом не битися! Скарби внуки-правнуки наші колись видобудуть — ніде ж, як у святій землі нашій сховані! А ворогові смерть!.. На коней, хлопці!

Насунув отаман Крук на брови чорний клобук чернечий, поправив криву козацьку шаблю при боці, вдарив коня острогами і винісся голодним вовком із яру на широкий шлях.

І закрутився знову сніговою метелицею страшний вихор повстанський.

XVI.

Восени спеціального призначення карний відділ, за-сівши в ярах понад Десною, оточив з усіх боків ота-мана Крука.

— А-а, папалася гайдамацкая варона! Ну, тепер не вислізнеш із наших рук!

Засвістіли довкола кулі, упав вороний кінь під ота-маном.

Озирнувся Крук — самі тільки повстанські трупи навколо нього.

— Ну, здавайся, ідоле патлатий!

Гарячою парою кинулася кров у Крукову голову.

— Що? Здаватися? Не діждете, гадюча ваша кров! Не діждете, псявіри!

Вистрілив Крук собі в голову і тяжко гримнувся на землю.

— Сабака гайдамацкая! — пхнув ногою начальник відділу Круків труп і, махнувши рукою салдатам, показав на Десну.

Взяли його за руки й за ноги, розкачали і з розгону кинули з кручі в ріку.

Плеснула Десна, полохливо розкрила холодні води, швидко закрила їх — і не стало отамана Крука.

А вітер стрімголов уже стрибав через ярки і переліски, через поля й байраки і збентежено ніс про нього страшну вістку довкола.

Нема отамана Крука. В попелищах лежить і старий зруйнований козацький монастир. Але душу народню

ворушить і креше сліпучі іскри в молодечих серцях
нова кобзарська дума про нового героя — про страш-
ного, мов буря, і відважного, як лев, легендарного ко-
зацького ватажка у клобуку чернецім.

Львів, 1924.

